

Наказом МОН України від 10.10.2022 р. №894 видання включено до **категорії «Б»** за спеціальностями:
051 – економіка; 072 – фінанси, банківська справа та страхування; 073 – менеджмент;
076 – підприємництво, торгівля та біржова діяльність; 292 – міжнародні економічні відносини

DOI: 10.56197/2786-5827/2023-2-3-1

УДК 334.722:(330.16+347.21+173)

Краус Катерина Миколаївна,
кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри управління,
Київський університет імені Бориса Грінченка,
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053, Україна
email: k.kraus@kubg.edu.ua
ORCID ID: 0000-0003-4910-8330
Researcher ID: AAJ-8632-2020
Scopus ID: 57217279109

Краус Наталія Миколаївна,
доктор економічних наук, професор,
професор кафедри фінансів,
Київський університет імені Бориса Грінченка,
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053, Україна
email: n.kraus@kubg.edu.ua
ORCID ID: 0000-0001-8610-3980
Researcher ID: AAJ-9413-2020
Scopus ID: 57534210500

Осецький Валерій Леонідович,
доктор економічних наук, професор,
професор кафедри економічної теорії, макро- та мікроекономіки,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
вул. Володимирська, 64/13, м. Київ, 01601, Україна
email: val_osetski@ukr.net
ORCID ID: 0000-0001-5104-1070
Researcher ID: I-4477-2018
Scopus ID: 58082674700

Kraus Kateryna,
PhD in Economics, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Management,
Borys Grinchenko Kyiv University,
18/2, Bulvarno-Kudriavska str., Kyiv, Ukraine, 04053
email: k.kraus@kubg.edu.ua
ORCID ID: 0000-0003-4910-8330
Researcher ID: AAJ-8632-2020
Scopus ID: 57217279109

Kraus Nataliia,
Doctor of Economic Sciences, Professor,
Professor of the Department of Finance,
Borys Grinchenko Kyiv University,
18/2, Bulvarno-Kudriavska str., Kyiv, Ukraine, 04053
email: n.kraus@kubg.edu.ua
ORCID ID: 0000-0001-8610-3980
Researcher ID: AAJ-9413-2020
Scopus ID: 57534210500

Osetskyi Valerii,
Doctor of Economic Sciences, Professor,
Professor of the Department of Economic Theory, Macro- and Microeconomics,
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
64/13, Volodymyrska str., Kyiv, Ukraine, 01601
email: val_osetski@ukr.net
ORCID ID: 0000-0001-5104-1070
Researcher ID: I-4477-2018
Scopus ID: 58082674700

**СІМЕЙНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО: ЕКОНОМІЧНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ,
ПОВЕДІНКОВИЙ КОМПОНЕНТ, ЧИННИК ВЛАСНОСТІ ТА
СИСТЕМНО-СИНЕРГЕТИЧНИЙ ПІДХІД РЕАЛІЗАЦІЇ**

**FAMILY ENTREPRENEURSHIP: ECONOMIC SOCIALIZATION, BEHAVIORAL
COMPONENT, OWNERSHIP FACTOR AND SYSTEM-SYNERGETIC
IMPLEMENTATION APPROACH**

Вступ. Серцем економіки вважається підприємницька діяльність, а основою прогресивного суспільства та базисом здорової нації є інститут традиційної сім'ї як такої. Тож можна вважати, що для сім'ї чи родини, організація своєї бізнес-справи є позитивним потенціалом, так як зміцнює її як соціально-психологічний, так і економічний союз. У статті визначені найважливіші принципи становлення сімейного підприємництва. Охарактеризовано особливості та визначено об'єкти впливу поведінки членів родини на розвиток сімейного підприємництва. Виявлено перешкоди з якими зіштовхуються учасники сімейного бізнесу. Визначено основні риси сімейного підприємництва в сучасних умовах господарювання.

Матеріали і методи. Досягнення мети статті здійснено за допомогою методів: системного аналізу, контент-аналізу, методів наукового узагальнення, індукції та дедукції. Використано наукові публікації та аналітику міжнародних організацій за відповідними напрямками, нормативно-правові акти, зокрема робочі програми і документи Європейської комісії, проекти законів України, наукові праці іноземних та українських вчених.

Результати і обговорення. В статті аргументовано, що вагомою проблемою в практиці реалізації сімейного бізнесу і надалі залишається відсутність визначення понять "сімейне підприємництво", "сімейне підприємство", "сімейний бізнес" на законодавчому рівні, що є так би мовити колізією та викликає низку перешкод в частинні розвитку та популяризації сімейного підприємництва в Україні. Автори визначають ключові чинники, що впливають на розвиток сімейного підприємництва, серед чого інституційна, фінансово-економічна, інфраструктурна, інформаційна підтримка сімейного бізнесу в країні; сімейні цінності, що пропагуються і толеруються; емоційний капітал; прагнення до якісного та гідного рівня життя; автентичність й оригінальність в ході просування товарів і послуг. Це дозволило авторам проаналізувати існуючі моделі ведення сімейного підприємництва в сучасних умовах господарювання та виявити переваги й недоліки кожної з них. В статті наведено аргументи на

користь становлення так званої сімейної економіки і засвідчено це прикладами ведення сімейного бізнесу відомих родин у світі й реалізованими соціальними проектами, що підтримувались сімейним підприємством в Україні.

Висновки. Сімейний бізнес є більш стійким до криз різного роду; він гнучкий до інновацій, так як вони обговорюються в камерній домашній атмосфері, може навіть за сніданком, а комунікація між членами сім'ї відверта та пряmlinійна; ефективніший. Для сімейного підприємництва притаманний так званий справедливий і неупереджений роботодавець, а навчання працівників розпочинається з дитячого садочка. Очевидним є і той факт, що сімейне підприємство відрізняється від акціонерного, партнерського, публічного бізнесу наявністю цінностей, яким підприємство пишається, бо саме вони роблять сімейне підприємство суб'єктом господарювання з обличчям конкретних людей. Як соціальний інститут, сімейне підприємство в своїй діяльності спрямоване на збереження соціальних цінностей та репутації, ім'я сім'ї-власника бізнесу.

Ключові слова: сімейне підприємство, сімейна економіка, соціалізація підприємства, приватна власність, поведінка в бізнесі, синергетичні ефекти, сімейне підприємство.

Introduction. The heart of the economy is entrepreneurial activity, and the foundation of a progressive society and the basis of a healthy nation is the institution of the traditional family as such. Therefore, it can be considered that for a family, the organization of its business case is a positive potential, as it strengthens both the socio-psychological and economic union. The article defines the most important principles of the formation of a family business. Features are characterized and objects of influence of the behavior of family members on the development of family entrepreneurship are determined. Obstacles faced by family business participants have been identified. The main features of family entrepreneurship in modern economic conditions are determined.

Materials and methods. The goal of the article was achieved with the help of methods: system analysis, content analysis, methods of scientific generalization, induction and deduction. Scientific publications and analysis of international organizations in the relevant areas, normative legal acts, in particular work programs and documents of the European Commission, draft laws of Ukraine, scientific works of foreign and Ukrainian scientists were used.

Results and discussion. The article argues that a significant problem in the practice of family business implementation remains the lack of definition of the terms "family entrepreneurship", "family enterprise", "family business" at the legislative level, which is, so to speak, a conflict and causes a number of obstacles in the development and popularization of family business in Ukraine. The authors identify the key factors influencing the development of family business, including institutional, financial and economic, infrastructural, and informational support for family business in the country; family values that are promoted and tolerated; emotional capital; striving for a high-quality and dignified standard of living; authenticity and originality in the promotion of goods and services. This allowed the authors to analyze the existing models of running a family business in modern economic conditions and to identify the advantages and disadvantages of each of them. The article provides arguments in favor of the formation of the so-called family economy and this is evidenced by examples of family business of famous families in the world and implemented social projects supported by a family business in Ukraine.

Conclusions. Family business is more resistant to crises of various kinds; he is flexible to innovations, as they are discussed in a private home atmosphere, maybe even over breakfast, and communication between family members is frank and straightforward; more effective A so-called fair and impartial employer is inherent in a family business, and the training of employees begins in kindergarten. It is also obvious that a family business differs from a joint-stock, partnership, public business by the presence of values that the company is proud of, because they make the family business a business entity with the face of specific people. As a social institution, family business in

its activities is aimed at preserving social values and reputation, the name of the business owner family.

Keywords: family entrepreneurship, family economy, socialization of entrepreneurship, private property, business behavior, synergistic effects, family enterprise.

JEL Classification: D19, D71, I12, J29, G32

Вступ. У світі сімейне підприємництво та сімейний бізнес вважають ще недостатньо пізною і розкритою формою власності, але водночас сімейне підприємництво є достатньо поширеним. Так, мова може йти про невеличкі сімейні крамнички, сімейні пекарні, сімейні фермерські господарства, а разом з тим це можуть бути потужні бізнес-гіганти, такі як BMW, Volkswagen, Samsung, Nike, Novartis, Facebook, L’Oreal і Wal-Mart Stores. Для економіки України динамічний розвиток сімейного підприємництва є актуалізованим в умовах воєнного стану, як ніколи раніше. Адже ефективне сімейне підприємництво, що ґрунтується на приватній власності, є важливим джерелом економічного зростання та відновлення економіки в повоєнний час.

За даними дослідження здійснено в рамках проекту “Покращення рамкових умов для торгівлі в Україні”, який виконує німецька федеральна компанія Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH за дорученням уряду Німеччини, засвідчено, що переважна більшість сімейних бізнесів в Україні функціонує протягом одного покоління, і наразі тяглість та спадковість сімейної справи, особливо у вигляді бізнесу в третьому поколінні, є випадком достатньо рідкісним. Причиною цього учасники дослідження вбачають історичні передумови (соціалістичне минуле країни), економічну та політичну невизначеність, незадовільний рівень сімейної культури (в плані вибудовування взаємодій) і нестачу навиків у плануванні бізнесу. Тож, незважаючи на сильну традицію сімейності, характерну для українців, колективне управління бізнесом в поточній ситуації не є їх сильною стороною, на відміну від підприємців Німеччини, США чи Канади¹.

Матеріали та методи. Дослідженню питань розвитку сімейного підприємництва, особливостям його становлення та інституційним аспектам функціонування сімейного бізнесу присвячена низка праць таких закордонних учених, як А. Дрейка, К. Герсіка, Дж. Девіса, М. Хемптона, І. Лансберга, С. Макклур, Д. Варда, М. Вріс, Е. Флоран-Трейсі, Р. Карлок, А. Кросбі, П. Розенблатт, Е. Яцик, Паундер П. та ін. Українські науковці в своїх наукових статтях, фокусують свою дослідну увагу на пізнанні сутності економічних категорій “сімейний бізнес”, “сімейне підприємництво”, “сімейне підприємство”, “приватний бізнес”. Серед них можна назвати імена І. Алексєєв, Є. Венцлавські, О. Кирило, О. Чауса (Aliexsieiev, 2023), І. Деріда (Дерід, 2014), К. Краус, Н. Краус і А. Ігнатенко (Краус, 2023), Н. Краус, К. Краус, Н. Андрусак ((Краус, 2023), І. Кулиняка і О. Кошика (Кулиняк, 2014), О. Гудзовата та Вороновська Р. (Гудзовата, 2023), Я. Кондратюка (Кондратюк, 2020), Т. Понедільчука і Т. Приходька (Понедільчук, 2022), М. Паська (Пасько, 2017), С. Палеха², Ю. Солоненко (Солоненко, 2021), В. Тиравського³ та інших вчених-економістів.

Так, до прикладу український науковець Ю. Солоненко в своїх дослідженнях робить акцент на тому, що сімейний бізнес та незалежні сімейні власники тісно пов’язані з місцевими громадами, є їх невід’ємною складовою, забезпечуючи створення робочих місць та забезпечуючи зайнятість населення в регіонах, що є основою економічного процвітання територіальних громад і країни в цілому. Вона доводить, що структура власності характеризується великим відсотком незалежних приватних власників, де сімейна форма власності широко представлена у провідних секторах економіки, а сам сімейний бізнес є домінуючою формою підприємництва. Саме сімейний бізнес конфігурує в системі власності в

¹ <https://lvbs.com.ua/wp-content/uploads/2019/12/simeinyi-biznes.pdf> (дата звернення 02.07.2023).

² <https://uainfo.org/blognews/1562679207-simeynomu-pidpriemnitstvu-v-ukrayini-buti-video.html> (дата звернення 03.07.2023).

³ <https://ubr.ua/business-practice/own-business/kumovstvo-ukhodit-v-proshloe-semejnyj-biznes-otkryvaet-svoi-ob'jatija-dlja-varjahov-3867670> (дата звернення 01.07.2023).

межах окремо взятої країни, формуючи потужний соціальний прошарок з незалежних власників, які контролюють основні ресурси держави (Солоненко, 2021).

Заслужують на наукову увагу дослідження вітчизняних дослідників сутності сімейного бізнесу Т. Понедільчук та Т. Приходько. Зокрема вони зазначають, що сімейне підприємництво має різноманітні форми підприємницької активності близьких родичів на основі їх сімейного капіталу; український досвід сімейного підприємництва, як стверджують дослідники характеризується значними історичними розривами, які впливають періодичні втрати як історичного, і соціального досвіду його розвитку. Закономірним наслідком цих розривів є проблеми, із якими стикається сучасна економіка при відновленні інституту сімейного підприємництва (Понедільчук, 2022). Сучасна сім'я як основа підприємницьких відносин є, по суті, інформаційно непрозорою, закритою господарською системою, з цієї причини ні в зарубіжній, ні у вітчизняній науці сімейне підприємництво не досліджено у комплексі.

Колектив авторів з І. Алексєєва, Є. Венцлавські, О. Курилова, О. Чаус (Aliexsieiev, 2023) присвятили своє дослідження проблемі створення, функціонування і розвитку сімейних підприємств в Україні та розвитку сімейного підприємництва на основі сучасних інновацій й досвіду іноземних сімейних фірм різних видів економічної діяльності. Вони запропонували авторську типологію досліджень сімейних підприємств, а саме: ресурсорієнтоване дослідження, інноваційно-управлінське та проєктне дослідження, апробаційно-методичне дослідження, просторово-кредитно-орієнтоване дослідження, інноваційно-орієнтоване інтегруюче дослідження, як засоби реалізації програм, проєктів і заходів щодо розвитку сімейних підприємств.

Метою статті є представлення пріоритетів, спонукальних мотивів, можливостей та викликів, що постають перед становленням сімейного підприємництва, що має всі шанси стати запорукою покращення соціально-економічного стану України в умовах воєнного стану і повоєнного відновлення.

Серед завдань, що ставляться в статті є: аргументовано розкрити зміст можливих шляхів та інструментів, що дозволять пришвидшити становлення та популяризацію сімейного підприємництва; представити авторське розуміння категорії "сімейне підприємництво" та бізнес-ідеї для українських родин, що є цікавими й перспективними в частині впровадження в умовах кризи; дослідити стереотипні та традиційні особливості реалізації сімейних бізнесів на засадах приватної власності, що визначають їх специфічні особливості до ведення даного типу підприємництва; проаналізувати чинники, що впливають на розвиток сімейного підприємництва та моделі ведення сімейного підприємства в сучасних умовах господарювання; вказати актуальні заходи та інструменти, що сприяли б розвитку сімейного підприємництва; надати аргументи на користь відкриття сімейного підприємства в Україні.

Для досягнення поставленої мети використано такі методи дослідження: аналізу та синтезу (для з'ясування сутності сімейного підприємництва та сімейного бізнесу), системного і порівняльного аналізу (для виявлення переваг й недоліків ведення сімейного підприємництва), контент-аналізу (для систематизації наукових поглядів на процеси становлення та розвитку сімейних бізнесів), дедукції й індукції (для окреслення перспектив популяризації в Україні сімейного підприємництва), історичного та логічного (для дослідження історичних і сучасних векторів розвитку сімейних бізнесів), наукового узагальнення (для розробки рекомендацій в частині пришвидшення становлення сімейного підприємництва в Україні в умовах воєнного стану).

Результати і обговорення. Серцем економіки вважається підприємницька діяльність, а основою прогресивного суспільства та базисом здорової нації є інститут традиційної сім'ї як такої. Тож можна вважати, що для сім'ї чи родини організація своєї бізнес-справи є позитивним потенціалом, так як зміцнює її як соціально-психологічний, так і економічний союз.

В закордонній науковій літературі вивчають так звану сімейну економіку, як деякий тип економіки, що представлений рівнем розвитку інституту сім'ї та здійснює визначний

вплив на прогресивний чи регресивний розвиток економічної системи. Закордонний дослідник М. Давлатов трактує “сімейну економіку як первинну і найважливішу ланку усієї соціально-економічної системи в країні... сімейна економіка є одним із найважливіших складників національної економіки” (Давлатов, 2016). Базовим поняттям для сімейної економіки виступає економіка з акцентом на її формування в сім’ї та сім’єю (Пасько, 2017). Аргументи на користь становлення та розвитку сімейної економіки представлені на рисунку 1.

Рис. 1. Аргументи на користь становлення та розвитку сімейної економіки

Джерело: сформовано авторами на основі джерел (Понедільчук, 2022; Давлатов, 2016) та власного наукового бачення

Сімейний бізнес являє собою ініціативну самостійну діяльність, що спрямована на отримання прибутку, заснована на оптимальному використанні сімейного капіталу, який представлено і як фізичний, і як соціальний, інтелектуальний, фінансовий капітал членів сім’ї (Богомолова, 2019). Домогосподарства ж, зазвичай, як форма організації сімейного бізнесу використовують підприємницьку діяльність без утворення юридичної особи і такого типу підприємства називають індивідуальними⁴.

У розвинених країнах сімейний бізнес розглядається як найбільш соціально орієнтований, справедливий з огляду на врахування інтересів роботодавців і працівників, економічно ефективний і екологічно збалансований. Фактично сімейним підприємством можна вважати будь-яке підприємство, велика частка власності у якому або управління яким належить членам однієї сім’ї, частина з яких безпосередньо працює на цьому підприємстві. У теорії сімейного права сім’я визначається як особи, які спільно проживають, пов’язані спільним побутом, мають взаємні права та обов’язки (Кондратюк, 2020). Саме сімейний бізнес конфігурує у системі власності в межах окремо взятої країни, формуючи потужний соціальний прошарок з незалежних власників, які контролюють основні ресурси держави. Наявність цього прошарку призводить до еволюції демократії влади, де державні інститути не володіють декларативними повноваженнями, а функціонують в умовах реального формального народовладдя (Солоненко, 2021).

В рамках проблеми статті доречно згадати і про проєкт ЗУ “Про сімейне підприємництво”, що розроблений Мінфіном за участі Держкомпідприємництва та інших центральних органів виконавчої влади. Цей Закон визначає правові засади застосування системи оподаткування, обліку, звітності, створення, діяльності та ліквідації сімейного підприємства. Згідно із проєктом ЗУ “Про сімейне підприємство”, сімейне підприємство є формою підприємницької діяльності громадян із створенням юридичної особи, які виявили бажання здійснювати діяльність у сфері громадського харчування, надання готельних та побутових послуг, виготовлення та/або продажу товарів кінцевому споживачу з метою отримання прибутку. Оподаткування сімейного підприємства являє собою систему

⁴ <https://naurok.com.ua/simeyne-pidpriemnicvo-105772.html> (дата звернення 01.07.2023).

оподаткування, що передбачає заміну сплати окремих податків і зборів на сплату податку для сімейних підприємств у порядку і на умовах, визначених цим Законом, з одночасним веденням спрощеного обліку та звітності. Базою оподаткування є дохід платника податку. Ставка податку становить 2% від бази оподаткування. Платники податку не є платниками таких видів податків і зборів (обов'язкових платежів). До складу сімейного підприємства входить не більше 5 осіб – членів однієї сім'ї та обсяг доходу за календарний рік не повинен перевищувати 2,5 млн гривень. Згідно з цими зазначеними положеннями сімейне підприємство буде підпадати під категорію суб'єктів малого підприємництва, на захисті прав найманих працівників яких стоїть Федерація працівників малого та середнього підприємництва в Україні⁵.

Переслідуючи мету як змога глибшого пізнання змісту роботи сімейних підприємств, варто представити ще одне трактування економічної категорії “сімейне підприємство”, яке представляє його в першу чергу як форму підприємницької діяльності громадян із створенням юридичної особи, які виявили бажання здійснювати діяльність у сфері громадського харчування, надання готельних та побутових послуг, виготовлення та/або продажу товарів кінцевому споживачу з метою отримання прибутку. Членами сімейного підприємства можуть бути подружжя, їх батьки, діти, які досягли 16-річного віку, інші члени сім'ї, родичі, які об'єдналися для спільного ведення господарської діяльності, визнають і виконують положення статуту сімейного підприємства⁶.

Українські дослідники Т. Понедільчук та Т. Приходько пропонують розуміти під сімейним підприємництвом “форму самореалізації людини, особливий настрій душі, форму ділової романтики. Підприємницьку діяльність у професійному значенні слова варто розглядати як уміння організувати власну справу, успішно здійснювати функції, пов'язані з її веденням... головним суб'єктом виступає сім'я як соціальна спільність, що формується узами спорідненості, батьківства, подружжя” (Понедільчук, 2022). На думку науковців, відродження сімейності у вітчизняному підприємстві при створенні юридичного середовища є перспективною стратегією.

Ми пропонуємо розуміти під сімейним підприємством – суб'єкт господарювання, діяльність якого заснована на приватній власності та праці членів однієї сім'ї, які мають родинні зв'язки та проживають на спільній території. Сімейний бізнес – це діяльність, справа, робота, якась заняття, що реалізується і засноване на високій довірі, а діти, які зростають в сім'ї, що займається бізнесом, формуються як покоління нових кадрів для сімейної справи. Розкриття змісту сімейного підприємництва через основні його характеристики ми зробили спробу представити на рисунку 2.

Рис. 2. Розкриття змісту сімейного підприємництва через основні його характеристики

Джерело: згруповано авторами на основі джерел (Понедільчук, 2022; Давлатов, 2016) та власних спостережень

⁵ <http://federation.org.ua/zakonodavstvo2/proekt-zu-pro-simejne-pidpriemstvo.html> (дата звернення 04.07.2023).

⁶ <https://referatss.com.ua/work/simejni-pidpriemstva/> (дата звернення 01.07.2023).

Та на наше переконання, вагомою проблемою в практиці реалізації сімейних бізнесів і надалі залишається відсутність визначення понять “сімейне підприємство”, “сімейне підприємство”, “сімейний бізнес” на законодавчому рівні, що є так би мовити колізією та викликає низку перешкод в частинні становлення та популяризації сімейного підприємства в Україні. Мало того, що ми читаємо зміст даних категорій в іноземних джерелах та вітчизняних наукових публікаціях, тому переконанні, що є потреба як найскорішого інституційного тлумачення, роз’яснення та підтвердження цим самим легальності сімейного підприємства в нашій країні, і лише тоді можна буде культивувати розвиток сімейних бізнесів в Україні.

Для того, щоб зробити підприємство сімейним, достатньо сімейної причетності. Причетність членів сім’ї є необхідною умовою, але не достатньою. Так, сімейну причетність необхідно виявляти лише на рівні поведінкової компоненти, через чітку установку сприйняття стратегічних завдань підприємства кожним членом сім’ї, як його можна вважати сімейним бізнесом. Отже, два підприємства з рівним ступенем причетності сім’ї, відповідно до сутнісного підходу, можуть за своєю суттю не бути сімейною справою через недостатній розвиток стратегічного бачення чи специфіку поведінки (Понедільчук, 2022). Найбагатші родини в світі, їх сімейні бізнеси та статки представлено в таблиці 1.

Таблиця 1

Найзаможніші родини в світі, їх сімейні бізнеси та статки

<i>Сімейне підприємство та сімейні бізнеси</i>	<i>Сім’я та рік заснування</i>	<i>Родинні, сімейні статки, млрд дол</i>	<i>Країна походження та функціонування бізнесів</i>
Rothschild Continuation Holdings	Ротшильд, 1750 рік	350	Австрія, Німеччина, Італія, Великобританія. Франція
Wal-Mart	Уолтом, 1956 рік	130	США
Inditex	Ортега, 1985 рік	85	Іспанія
KochIndustries	Кох, 1925 рік	82	США
Mars	Марс, 1911 рік	78	США
GrupoCarso	Слім Хелу, 1990 рік	52	Мексика
Cargill	Каргілл та МакМіллан, 1865 рік	49	США
Cox Media Group, Cox Communications, Manheim	Кокс, 1898 рік	41	США
L’Oreal	Беттанкур, 1909 рік	37	Франція
Samsung Group	Лі, 1938 рік	30	Південна Корея
S.C. Johnson&Son	Джонсон, 1886 рік	30	США
Hyatt HotelsCorporation	Притцкер, 1957 рік	29	США

Джерело: сформовано авторами⁷

Сімейне підприємство представлено в наступних галузях економіки: роздрібна торгівля (ритейл), автомобілебудування, інформаційні технології, телекомунікації, побутова техніка та електроніка, фінанси, харчова промисловість, нафтогазова промисловість, виробництво та продаж предметів розкоші, медіаіндустрія, фармацевтична галузь, лісопереробна промисловість (Смигур, 2019).

⁷ <https://ubr.ua/business-practice/own-business/kumovstvo-ukhodit-v-proshloe-semejnyj-biznes-otkryvaet-svoi-objatija-dlja-varjahov-3867670> (дата звернення 01.07.2023).

Головні детермінанти, що впливають на розвиток сімейного підприємництва представлено на рисунку 3.

Так як сімейний бізнес зазвичай розпочинається з малого родинного підприємницького старту, сім'я зіштовхується з низкою стратегічних викликів, зокрема забезпечення споживача унікальним продуктом і керування бізнес-справою. Кількість акціонерів сімейного бізнесу зростає за експоненціальною кривою, тому відносини між стейкхолдерами постійно ускладнюються, а частина акцій подрібнюється. Згідно з результатами дослідженням McKinsey, менше 30% сімейних компаній доживають до третього покоління сімейної власності. А в тих компаніях, які виживають, створена міцна система цінностей і талановита управлінська команда. Досвід відомих в світі сімейних компаній демонструє, що вони мають власну історію, яка становить великий інтерес не лише для сімейних підприємств в усьому світі, але й для компаній з іншими формами власності (Стабуліс, 2022)⁸.

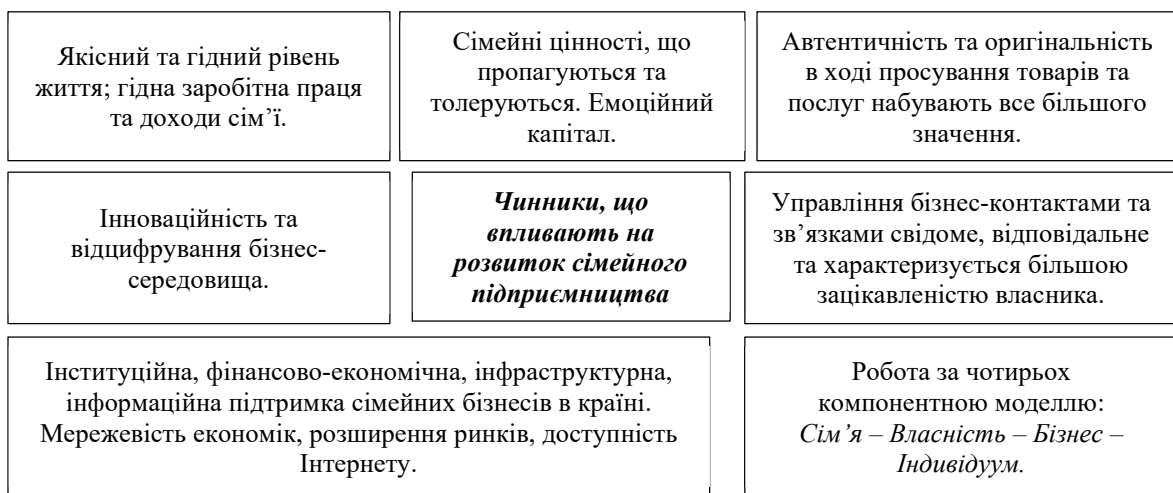

Рис. 3. Головні чинники, що впливають на розвиток сімейного підприємництва

Джерело: власні спостереження авторів

Типи сімейного бізнесу є такі як: родинна справа, однопоколінний бізнес, міжпоколінний бізнес, родинна інвестиція. Існуючі моделі сімейного підприємництва та розкриття особливостей роботи сімейного бізнесу відповідно до моделей, ми представили на рисунку 4. За структурною організацією сімейний бізнес являє собою трикомпонентну модель (сім'я, власність, управління), у той час як несімейний – це двокомпонентна модель: власність та управління. Для всіх сімейних підприємств характерна наявність бізнес-сім'ї у його складі.

Для багатьох сімейних підприємств притаманна благодійна діяльність. Україна не є винятком. В умовах воєнного стану, члени сімейного бізнесу створюють сімейні фонди, що дають змогу працювати всім членам родинного бізнесу та долучатись до волонтерського руху, що сформувався в Україні. Саме благодійна діяльність сімейного підприємства демонструє активну соціальну позицію всіх членів родини, що веде сімейну бізнес-справу. Долучення сімейних бізнесів до благодійних справ, соціалізує підприємництво, сприяє зміцненню його соціальної місії та створює йому додаткову конкурентну перевагу на ринку.

Серед соціальних проєктів, що були підтримані сімейними підприємствами варто назвати: сприяння ремонту клініки “Охмадит”, онкодиспансерів; участь у проєктах підтримки дітей, військових; участь у соціальному проєкті міської ради “Львів шукає кравців”; організація благодійних сплавів на каяках для людей з особливими потребами; участь в івентах для інклюзивних дітей (Друзі Fest, наприклад). Залучення сімейного бізнесу до благодійності через співпрацю з Мальтійською службою та із Карітасом; допомога Благодійному фонду “Таблеточки”, підтримка будівництва “Дачі” (реалізовувалось БФ

⁸ <https://referatss.com.ua/work/simejni-pidpriemstva/> (дата звернення 01.07.2023).

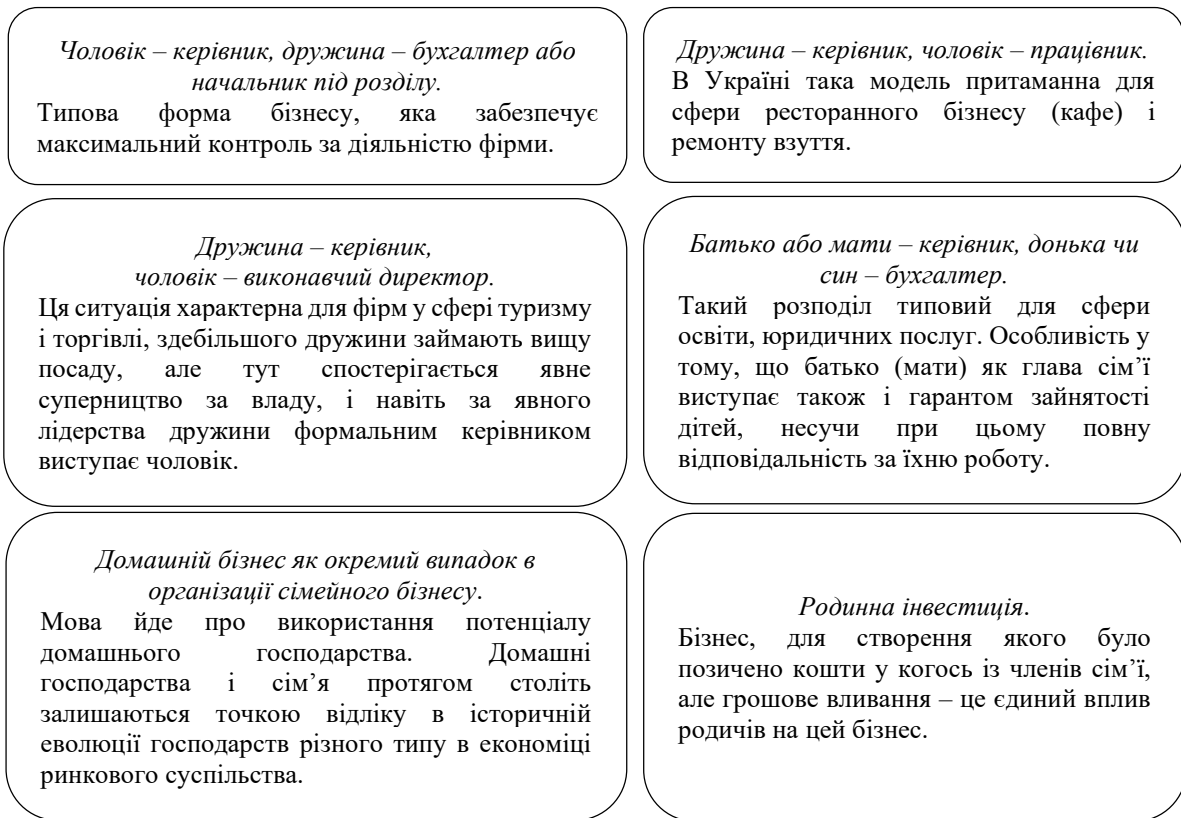

Рис. 4. Моделі ведення сімейного підприємства в сучасних умовах господарювання

Джерело: складено авторами на основі джерел^{9, 10}

“Запорука”); фінансова допомога онкохворим дітям; фінансова допомога та інша підтримка сиротинців / дитячих притулків, безоплатне надання продукції компанії на різні благодійні заходи; допомога людям похилого віку, які перебувають у спеціалізованих закладах; реалізація проєкту “Якість життя для наших батьків” – допомога людям похилого віку в лікуванні зубів безкоштовно (300 людей на рік); матеріальна підтримка акцій, ініційованих церквою; допомога сиротам та дітям з малозабезпечених родин.

На сьогодні в Україні сімейне господарювання не набуло бажаних масштабів розвитку. Чинники, що повсякчас перешкоджають цьому це, перш за все, економічна криза, нестабільність податкової системи, низький рівнем соціального захисту населення.

Усі компанії зареєстровані в Україні та орієнтуються в основному на локальні ринки збуту; кожен третій сімейний бізнес є експортером. “Найстарішій” компанії – 28 років, “наймолодшій” – 3 місяці, вона перебуває в процесі реєстрації. 12 років – середня тривалість існування сімейного бізнесу, який досліджували в межах проєкту¹¹. Найбільш важливі, на нашу думку, переваги та недоліки сімейного підприємства в сучасних умовах господарювання, ми представили в таблиці 2.

Варто також зазначити, що родинні відносини подекуди ведуть до послаблення контролю за інноваціями та впливають на якість інтелектуального управління проєктною діяльністю. Це, в свою чергу, може призвести до хаосу в бізнесі чи його руйнації. Сімейні підприємства характеризуються чітким розподілом обов’язків між членами родини, що задіяні в бізнесі. Всі учасники знають що робити і як робити. Саме чіткий розподіл дозволяє дотримуватись субординації між старшим поколінням та молодшими членами сім’ї, а також розмежувати особисте і професійне.

⁹ <https://lvbs.com.ua/wp-content/uploads/2019/12/simeinyi-biznes.pdf> (дата звернення 02.07.2023).

¹⁰ <https://naurok.com.ua/simeyne-pidpriemnicvo-105772.html> (дата звернення 01.07.2023).

¹¹ <https://lvbs.com.ua/wp-content/uploads/2019/12/simeinyi-biznes.pdf> (дата звернення 02.07.2023).

Переваги та недоліки сімейного підприємства в сучасних умовах господарювання

<i>Переваги сімейного підприємства</i>	<i>Недоліки та ризики сімейного підприємства</i>
<ul style="list-style-type: none"> ✓ простота реєстрації (не потрібно установчого договору); ✓ невеликі витрати при реєстрації (вони обмежуються реєстраційним збором і збором за постановку на облік); ✓ простота оподаткування; ✓ простота бухгалтерського обліку; ✓ незалежність бізнесмена, самостійність несення витрат; ✓ гарантоване місце роботи (молоде покоління отримує перспективу працевлаштуватися та може завчасно готуватися до реалізації кар'єрних планів); ✓ наявність сильного почуття мети, що підтримувало дух власності; ✓ професійне управління добробутом сім'ї; ✓ немає потреби відкривати розрахунковий рахунок і виготовляти друк; ✓ прибуток перебуває в розпорядженні самого підприємця; ✓ гармонійні стосунки в родині та розуміння того, яким чином вони можуть бути залучені до сімейного підприємництва; ✓ краще адаптоване до стресових умов (вирішення проблеми може бути миттєве, адже не потребує узгоджень); ✓ синергія розвитку інституту сім'ї та розширення сімейного підприємництва впливає на прийняття рішень та сімейні цінності, посилює почуття гордості у наступного покоління за внесок кожного члена сім'ї в розвиток суспільства. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ підприємець несе відповідальність за боргами свого підприємства всім своїм особистим майном; ✓ відсутність дистанції між діловим та особистими відносинами; ✓ наявність сімейних конфліктів (непорозуміння з грошима та напрямками їх витрачення, чвари за правонаступництво, непотизм); ✓ конфлікт поколінь є досить поширеним явищем для сімейного бізнесу, бо молоде покоління переймаючи управління бізнесом, досить часто прагнуть змін, інновацій та оновлення; ✓ невміння та відсутність досвіду в управлінні сімейним підприємством; ✓ контроль над сімейним капіталом зазвичай дає багато приводів для протиріч між членами родини. Власність є основним джерелом потенційних конфліктів, особливо в процесі переходу влади від одного покоління до іншого. Регулювання питань власності, наприклад, яким чином акції можуть рухатись всередині чи поза родиною, іноді тривають до 15–20 років. Окрім основного холдингу, деякі родини володіють дочірніми компаніями, які можуть контролюватися окремими членами сім'ї. Диверсифікація бізнесу дозволяє уникнути конфлікту інтересів; ✓ у малих сімейних бізнесів відсутність якісної корпоративної та фінансової стратегії викликає ризики в бізнесі; ✓ родина є істинним активом в управлінській команді, оскільки сімейне підприємство є родинною цінністю і вибудовується протягом десятиліть. Члени родини є дуже лояльними до власного бізнесу. Досить часто не розрізняють володіння і управління; ✓ емоції та бізнес тісно переплетені, так як особисті переживання, почуття любові і професійна гордість часто стають на заваді прийняттю раціональних рішень; ✓ важко утримуються таланти, що залучені із зовнішнього середовища. Причина полягає в тому, що молоді та перспективні працівники остерігаються неформальних рішень членів родини, як обмежують їх кар'єрне зростання в сімейному бізнесі; ✓ ризик боргів (коли родинна справа є єдиним спільним джерелом прибутку, у випадку невдачі бюджет сім'ї серйозно постраждає).
<ul style="list-style-type: none"> ✓ структура власності, яка забезпечує достатній капітал для зростання і спроможність керувати родиною, як ключовим активом бізнесу; ✓ ефективне управління компанією і динамічний бізнес-портфель; ✓ надмірна обережність, що притаманна сімейному підприємству може бути як корисною так і небезпечною. Для даного підприємства характерна обдуманість та обачність до ризику, що впливає на можливості диверсифікації бізнесу; ✓ сімейне підприємство фокусується на передачі бізнес-справи молодшим членам сім'ї, а тому спадкоємність є провідною цілю сімейного бізнесу; ✓ відмова від зовнішніх інвестицій і залучення в свій бізнес лише реінвестовану більшу частину прибутку; ✓ сімейні бізнеси фокусуються не лише на генеруванні прибутку, а й на створенні та підтримці ланцюга цінностей; ✓ залучення приватних інвестицій з метою впровадження більш сприятливої корпоративної культури управління. 	

Джерело: згруповано авторами на основі джерел^{12, 13, 14} та власних спостережень і висновків

¹² <https://naurok.com.ua/simejne-pidpriemnicvo-105772.html> (дата звернення 01.07.2023).

¹³ <https://referatss.com.ua/work/simejni-pidpriemstva/> (дата звернення 01.07.2023).

¹⁴ <https://blog.olx.ua/32376/idei-dlja-simejnogo-biznesu-jak-vidkriti-spravu-svoiei-mrii> (дата звернення 01.07.2023).

В світі простежується багато комбінацій участі родини у власності на засоби виробництва, а також у самому виробничому процесі та управлінні бізнесом (Паундер, 2015). Загалом підприємництво можна вважати сімейним, якщо у поведінці його учасників присутні хоча б однієї із таких особливих складових: наявність у бізнесі лідера, який і в колі родини користується авторитетом; патерналізм; альтруїзм; наступність поколінь. При цьому, причини створення сімейного бізнесу та специфіка поведінки його учасників значно варіюють від країни до країни, в основі чого лежать ментальні особливості (Понедільчук, 2022) та генетичний код нації і тих цінностей які сповідують члени суспільства.

В умовах воєнного стану набуває популярності грантова підтримка сімейного підприємництва в Україні. Окремі вдалі приклади підтримки в частині відкриття сімейного бізнесу, ми представили в таблиці 3.

Таблиця 3

Приклади підтримки сімейного підприємництва в Україні в умовах воєнного стану

<i>Інституції, що надають грант та різного роду програми підтримки</i>	<i>Розмір грантової підтримки</i>	<i>Загальна характеристика та спрямування грантової підтримки</i>
Програма USAID “Конкурентоспроможна економіка України”	В межах програми планують надати близько 100 грантів від \$10 000 до \$35 000	Підтримка сімейних фермерських господарств в Україні. Пріоритетними галузями для надання грантової підтримки є крафтове виробництво, переробка харчових продуктів, виробництво косметичних, текстильних виробів, предметів домашнього вжитку, IT, виготовлення меблів та інших продуктів. Грантова програма спрямована на підтримку: релокації бізнесу; масштабування бізнесу на території України; виходу на міжнародні ринки; запровадження інноваційних рішень; оптимізації бізнес-процесів з метою підвищення ефективності. Результатом грантової діяльності має стати створення та збереження робочих місць, залучення інвестицій, нових клієнтів, збільшення продажів на внутрішньому ринку та/або іноземних ринках.
ВГО “За сімейні цінності” реалізує проєкт “Сімейне підприємництво”	Реалізується за кошти ГО	Учасники громадської організації долучаються до розробки методичних рекомендацій, проводять тренінги, майстер класи. Співпраця у проєкті “Сімейне підприємництво” полягатиме в наступних ініціативах: визначити правові засади функціонування сімейного підприємництва, започаткувати інтернет-платформу для підтримки сімейного бізнесу.
За підтримки Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. Уряд розширив проєкт eРобота та запусив нові грантові програми для ветеранів на започаткування або розвиток власного бізнесу, зокрема сімейного підприємництва.	Гранти на 500 тис грн та 1 млн грн надаються за умови співфінансування у співвідношенні 70/30. Отримувач гранту вкладає у свою справу 30% власних коштів, 70% коштів надасть держава у вигляді гранту.	Грант надається на придбання обладнання, сировини, матеріалів, оренду приміщення і транспортних засобів, необхідних для реалізації бізнес-проєкту. А також – на закупівлю ліцензійного програмного забезпечення, оплату послуг з маркетингу та реклами. Умови на яких надаються гранти наступні: ✓250 тис грн – для учасника бойових дій та/або особи з інвалідністю внаслідок війни. Умова: створення одного робочого місця; ✓500 тис грн – для члена сім’ї учасника бойових дій та/або особи з інвалідністю внаслідок війни. Умова: створення двох робочих місць; ✓1 млн грн – для учасника бойових дій та/або особи з інвалідністю внаслідок війни, які зареєстровані як ФОП не менше ніж 3 роки. Умови: створення чотирьох робочих місць, мінімум два з яких займуть ветерани або особи з інвалідністю внаслідок війни.

Джерело: згруповано авторами на основі джерел ^{15,16, 17, 18}

¹⁵ <https://uainfo.org/blognews/1562679207-simeynomu-pidpriemnitstvu-v-ukrayini-buti-video.html> (дата звернення 03.07.2023).

¹⁶ <https://loda.gov.ua/news/63851> (дата звернення 02.07.2023).

¹⁷ <https://business.diia.gov.ua/cases/granti/granti-dla-malih-ta-serednih-zinocih-ta-simejnih-pidpriemstv> (дата звернення 02.07.2023).

¹⁸ <https://minre.gov.ua/2023/04/08/v-ukrayini-zapuskayut-grantovi-programy-dlya-veteraniv-na-vlasnyj-biznes/> (дата звернення 04.07.2023).

Серед заходів та можливих актуальних інструментів, що сприяли б розвитку сімейного підприємництва, варто назвати:

- ✓ регулювання ролей між акціонерами, членами ради директорів і топ-менеджерами має важливе значення, оскільки це може допомогти уникнути багатьох сімейних пасток¹⁹;

- ✓ інституційна підтримка з боку держави в частині становлення сімейного підприємництва, розробка відповідної стратегії розвитку сімейного бізнесу у воєнний та повоєнний періоди (Гудзовата, 2023);

- ✓ формування благодійних фондів родинних бізнесів з метою культивування сімейних цінностей для наступних поколінь;

- ✓ наявність довгострокового бачення, що поєднує в собі обачну й динамічну стратегію розвитку сімейного підприємництва;

- ✓ потрібно розробити відповідну програму виховання підприємця нової формації, учасника сімейного бізнесу;

- ✓ наявність сімейної конституції – офіційного документа, що покликаний врегульовувати та формалізувати стосунки в сімейному бізнесі та всі юридичні аспекти роботи. Свого роду це збірник сімейних цінностей, які є спільними і з якими всі погоджуються, до того ж в ній прописані умови правонаступництва наступних поколінь;

- ✓ розробка стратегії діяльності підприємств сімейного бізнесу з визначенням організаційно-економічного механізму управління та з врахуванням стратегій диференціації, лідерства, фокусування, диверсифікації.

Висновки. Сімейне підприємництво відрізняється від акціонерного, партнерського, публічного бізнесу наявністю цінностей, яким підприємство пишається, бо саме вони роблять сімейне підприємство суб'єктом господарювання з обличчям конкретних людей. Як соціальний інститут, сімейне підприємництво в своїй діяльності спрямоване на збереження соціальних цінностей та репутацію, ім'я сім'ї – власника бізнесу.

Серед переваг сімейного підприємництва варто назвати ефективність ведення бізнесу, довіра до членів команди, ефективність менеджменту підприємства, відносно легкий старт сімейної бізнес-справи, особливий підхід членів сім'ї до спільної справи та використання сильних сторін родичів, статус сімейного сприяє просуванню бізнес-справи, правонаступництво в бізнесу для дітей. До недоліків сімейного підприємництва ми відносимо фінансові ризики та труднощі; порушення межі робочих, ділових і сімейних стосунків; важкість у вирішенні конфліктних ситуацій через почуття до рідних та необ'єктивність через наявне хвилювання; незбалансованість особистого життя і роботи; неякісне управління підприємницькою діяльністю й організацією роботи в сімейному бізнесі через недостатню компетентність членів сім'ї; негативний вплив сімейних відносин на відносини у колективі; намагання некомпетентних, але амбітних родичів вплинути на розвиток сімейного підприємництва; емоційне вигорання в сімейному бізнесі; висока відповідальність та хвилювання керівника-власника за своє.

Підводячи підсумки, варто зазначити, що сімейний бізнес є більш стійким до криз різного роду; він гнучкий до інновацій, так як вони обговорюються в камерній домашній атмосфері, може навіть за сніданком, а комунікація між членами сім'ї відверта та прямолінійна; ефективніший. Для сімейного підприємництва притаманний так званий справедливий і неупереджений роботодавець, а навчання працівників розпочинається з дитячого садочка.

Подальші дослідження варто здійснювати в контексті пізнання глибинних основ функціонування сучасного інституту сімейного підприємництва в умовах цифровізації економічних відносин та розширення можливостей поведінкової економіки. Є потреба в напрацюванні прозорих та інституційно виважених і працюючих механізмів передачі сімейної бізнес-справи наступним поколінням.

¹⁹ <https://referatss.com.ua/work/simejni-pidpriemstva/> (дата звернення 01.07.2023).

Список використаних джерел.

1. Aliksieiev I., Węclawski J., Kurylo O., Chaus O. Family businesses in Ukraine and abroad: comparison of research areas. *Socio-Economic Relations in the Digital Society*. 2023. № 2(48), pp. 2-11.
2. Дерід І. О. Сімейний бізнес: сутність та специфіка у різних країнах світу. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія “Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм”*. 2014. Т. 1, Вип. 3, № 1144, С. 101-103.
3. Краус К. М., Ігнатюк А. І., Краус Н. М. Ветеранське підприємництво та бізнес в Україні: інституційна, фінансова та проектна складова практичної реалізації. *Європейський науковий журнал Економічних та Фінансових інновацій*. 2023. № 1(11), С. 98-111. URL: <https://journal.eae.com.ua/index.php/journal/article/view/185/151> (дата звернення 06.07.2023).
4. Краус Н. М., Краус К. М., Андрусак Н. О. Навчання цифровому підприємництву: інноваційні техніки, технології, види та методики. *Ефективна економіка*. 2021. № 2. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=8643> (дата звернення 04.03.2023).
5. Кулиняк І. Я., Кошик О. В. Сімейний бізнес: сутність поняття. *Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України*. 2014. Вип. 24.9, С. 390-394.
6. Гудзовата О., Вороновська Р. Сімейний бізнес як запорука розвитку національних економік. *Вчені записки Університету “КРОК”*. 2023. № 2(70), С. 53-60.
7. Кондратюк Я. Проблеми розвитку сімейних підприємств в Україні. *Правовий тиждень*. 2020, № 13–24 (573–584). URL: <http://legalweekly.com.ua/index.php?id=16061&show=news&newsid=123216> (дата звернення 03.07.2023).
8. Понедільчук Т., Приходько Т. Сутність сімейного бізнесу як особливої форми підприємництва. *Економічний аналіз*. 2022, Т. 32, № 4, С. 68-76.
9. Пасько М. І. Сімейна економіка як базис становлення сімейного бізнесу в Україні. *Актуальні питання організації та управління діяльністю підприємств в сучасних умовах господарювання: матеріали науково-практичної конференції (м. Харків, 29 листопада 2017 р.)*. Харків: НАНГУ. 2017, С. 138-140.
10. Солоненко Ю. Сімейний бізнес: порівняння з несімейним, ключові відмінності та особливості функціонування. *Галицький економічний вісник*. 2021, Т. 71, № 4, С. 140-150. URL: https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu2021.04.140 (дата звернення 24.06.2023).
11. Давлатов М. Х. Особенности развития семейной экономики и домашнего труда в условиях рыночной экономики: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. экон. наук: спец. 08.00.05 “Экономика и управление народным хозяйством (экономика труда)”. Душанбе, 2016. 24 с.
12. Богомоллова Н. І., Лисенкова М. А. Особливості фінансово-економічного механізму розвитку підприємств сімейного бізнесу. *Ефективна економіка*. 2019, № 4. URL: http://www.economy.nauka.com.ua/pdf/7_2019/9.pdf (дата звернення 07.07.2023).
13. Смигур В. С. Місце сімейних фірм у системі національної економіки України. *Інфраструктура ринку*. 2019, Вип. 33, С. 227-232. URL: http://www.market-infr.od.ua/journals/2019/33_2019_ukr/36.pdf (дата звернення 07.07.2023).
14. Стабуліс М., Костас А. Підприємництво та сімейний бізнес: правонаступництво у Греції. *Журнал Європейської економіки*. 2022. Том 21, № 3. С. 371–401. URL: <http://jeej.wunu.edu.ua/index.php/ukjee/article/view/1610/1610> (дата звернення 07.07.2023).
15. Paunder P. Family business insights: an overview of the literature. *Journal of Family Business Management*. 2015. № 5(1), pp. 116-127. URL: https://www.researchgate.net/publication/277573734_Family_business_insights_an_overview_of_the_literature#fullTextFileContent (дата звернення 07.07.2023).

References.

1. Aliksieiev, I., Węclawski, J., Kurylo, O. and Chaus, O. (2023), “Family businesses in Ukraine and abroad: comparison of research areas”, *Socio-Economic Relations in the Digital Society*, no. 2(48). pp. 2-11. DOI: <https://doi.org/10.55643/ser.2.48.2023.488>.

2. Derid, I.O. (2014), "Family business: essence and specifics in different countries of the world", *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: International Relations. Economics. Country Studies. Tourism*, Tom 1, vol. 3, no. 1144. pp. 101-103.
3. Kraus, K. M., Ignatiuk, A. I. and Kraus, N. M. (2023), "Veteran entrepreneurship and business in Ukraine: institutional, financial and project components of practical implementation", *European Scientific Journal of Economic and Financial Innovations*, no. 1(11). pp. 98-111. URL: <https://journal.eae.com.ua/index.php/journal/article/view/185/151> (Accessed 6 July, 2023). DOI: <http://doi.org/10.32750/2023-0108>.
4. Kraus, N. M., Kraus, K. M. and Andrusiak, N. O. (2021), "Teaching digital entrepreneurship: innovative techniques, technologies, types and methods", *Efektivna ekonomika*, no. 2. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8643> (Accessed 4 March, 2023). DOI: <http://doi.org/10.32702/2307-2105-2021.2.7>.
5. Kukyniuk, I.Ya. and Koshyk, O.V. (2014), "Family business: the essence of the concept" *Scientific bulletin of UNFU*, vol. 24.9. pp. 390-394.
6. Gudzovata, O. and Voronovska, R. (2023), "Family business as a key to the development of national economies", *Science Notes of "KROK" University*, no. 2(70). pp. 53-60. DOI: <https://doi.org/0.31732/2663-2209-2022-70-53-60>
7. Kondratiuk, Ya. (2020), "Problems of development of family enterprises in Ukraine", *Legal Weekly*, no. 13-24 (573-584). URL: <http://legalweekly.com.ua/index.php?id=16061&show=news&newsid=123216> (Accessed 3 July, 2023).
8. Ponedilchuk, T. and Prykhodko, T. (2022), "The essence of family business as a special form of entrepreneurship", *Ekonomichnyy analiz*, Tom 32, no. 4. pp. 68-76. DOI: <https://doi.org/10.35774/econa2022.04.068>.
9. Pasko, M.I. (2017), "Family economy as a basis for the formation of a family business in Ukraine", *Aktualni pytannia organizatsii ta upravlinnia diaialnistyu pidpriemstva u suchasnykh umovakh gospodaryuvannia: materials of the scientific and practical conference (Kharkiv, November 29, 2017)*. Kharkiv: NANGU. pp. 138-140.
10. Solonenko, Yu. (2021), "Family business: comparison with non-family business, key differences and peculiarities of functioning", *Galician Economic Journal*, Tom 71, no. 4. pp. 140-150. URL: https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu2021.04.140 (Accessed 24 June, 2023).
11. Davlatov, M. Kh. (2016), *Osobnosti razvitiia semeinoi ekonomii i domashnego truda v usloviiakh rynochnoi ekonomiki [Features of the development of the family economy and domestic work in a market economy]*, Dushanbe, Tajikistan.
12. Bogobolova, N. I. and Lysenkova, M. A. (2019), "Peculiarities of the financial and economic mechanism of the development of family business enterprises", *Efficient economy*, no. 4. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/7_2019/9.pdf (Accessed 07 July, 2023). DOI: <https://doi.org/10.32702/2307-2105-2019.7.7>.
13. Smygur, V.S. (2019), "The place of family firms in the system of the national economy of Ukraine", *Market infrastructure*, Vol. 33, pp. 227-232. URL: http://www.market-infr.od.ua/journals/2019/33_2019_ukr/36.pdf (Accessed 07 July 2023). DOI: <https://doi.org/10.32843/infrastruct33-34>.
14. Stabulis, M. and Kostas, A. (2022), "Entrepreneurship and family business: legal succession in Greece", *Journal of European Economy*, Vol. 21, no. 3, pp. 371-401. URL: <http://jeej.wunu.edu.ua/index.php/ukjee/article/view/1610/1610> (Accessed 07 July 2023).
15. Paunder, P. (2015), "Family business insights: an overview of the literature", *Journal of Family Business Management*, no. 5(1), pp. 116-127. URL: https://www.researchgate.net/publication/277573734_Family_business_insights_an_overview_of_the_literature#fullTextFileContent (Accessed 8 August, 2023). DOI: <https://doi.org/10.1108/JFBM-10-2014-0023>.

Стаття надійшла до редакції 07.07.2023 р.
 Рецензовано 06.08.2023 р.
 Опубліковано 30.08.2023 р.